

MOKYTOJUI, STUDENTUI, DĖSTYTOJUI

Ona Biveinienė

XX a. LIETUVOS VALSTYBINGUMO PROBLEMOS 1988–1990 m. ISTORIKŲ DARBUOSE (istoriografinė apžvalga)

1988 m. į Lietuvos istoriją įeis kaip tautos pabudimo, visuomenės gyvenimo pertvarkos pradžia. Tais pačiais metais prasidėjo intensyvus istorijos mokslo plėtojimas, per trumpą laiką išryškėjo naujos koncepcijos, atskleisti dar nežinomi ar sąmoningai nutylėti praeities įvykiai. Istorijos plėtotės glaudus ryšys su tautiniu atgimimu nėra atsitiktinis. Totalitarinėje valstybėje istorijos mokslas vertintas remiantis klasiniu požiūriu, tuo pačiu pabrėžiant jo "tarnavimo" valstybei svarbą. Todėl ne tik partijos istorija, bet ir visa istorija apskritai turėjo tikslą, "aptarnauti" oficialią valstybinę ideologiją: patvirtinti vyraujančias nuostatas, pateisinti praeityje sukurtas nemokslines, dogmatines schemas.

Visuomenės demokratėjimas sudarė palankias sąlygas įveikti istorijos mokslo krizę: nebeliko istorikams uždraustų temų, imta atsisakyti dirbtinio ideologinio istorijos skaidymo į buržuazinę ir tarybinę, emigracinę pažangią ir emigracinę reakcinę. Į Lietuvą sugrįžo lietuvių istorikų, gyvenančių užsienyje, darbai. Istorijos moksle įsitvirtina istoriografijos vienišumo principas, paremtas vienijančio tyrimų objekto – Lietuvos praeities. Suaktyvėjus diskusijoms, atsiranda mokslinių teorijų ir koncepcijų įvairovė, skatinanti gilesnes ir visapusiškesnes studijas.

Kita vertus, visuomenė vis labiau domisi istorija. Tautos sąmonėje per 50 metų nebuvo išblėsusios Lietuvos valstybingumo idėjos ir todėl, vos atsiradus pirmai galimybei, visuomenė sutelkė savo dėmesį į krašto praeitį, tuo pačiu ieškodama atsakymo į daugelį nūdienos problemų. Svarbus istorijos mokslo uždavinys – istorinės savimonės ugdymas, padedantis visuomenei suvokti save Europos bendruomenės

dalimi, Vidurio Europos ir Lietuvos turėtus glaudžius ryšius, kurie prievarta buvo nutraukti 1940 metais.

Todėl XX a. Lietuvos valstybingumo ir su juo susijusios problemos tapo reikšmingiausiomis pastarųjų metų istoriniuose tyrinėjimuose. Į juos įsitraukė patyrę istorikai, anksčiau turėję kitų mokslinių interesų, taip pat jauni perspektyvūs mokslininkai.

Taigi tai, kaip per palyginti trumpą laiką, vos dvejus metus, istorikai sugebėjo išnagrinėti gausią faktinę dokumentinę Lietuvos valstybingumo raidos medžiagą ir pateikti naujus vertinimus.

Straipsnio apimtis neleidžia detaliai analizuoti visų šios istorinės ir politinės problemos aspektų, todėl apsiribota nacionalinio-išsivaduojamojo judėjimo, Lietuvos Respublikos paskelbimo 1918 m., Lietuvos valstybingumo praradimo 1939–1940 m. naujomis koncepcijomis ir argumentacija, nuomonių skirtumais ir alternatyviais įvykių vertinimais.

* * *

Nacionalinis išsivadujamasis judėjimas Lietuvoje XIX a. pab. – XX a. pradžioje tautoje sužadino valstybės poreikį. Nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo klausimai sovietinėje historiografijoje buvo tyrinėjami gan siaurai, akcentuojant kultūrinį-švietėjišką darbą, nukreiptą prieš lietuvių kalbos, kultūros suvaržymą po 1863–1864 m. sukilimo. Platesnė tautinio sąjūdžio veikla valstybingumo raidos aspektu buvo vertinama neigiamai – atseit iš buržuazijos vadovaujamo nacionalinio judėjimo Lietuvoje išaugo buržuazinė valstybė, buržuazinė diktatūra¹.

Pirmasis stambus darbas, kuriame siekiama visapusiškai, taip pat ir valstybingumo požiūriu, išanalizuoti nacionalinį judėjimą, yra MA Lietuvos istorijos instituto kolektyvinis leidinys "Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)". Politinė situacija, rengiant monografiją dar buvo nepalanki², todėl nutylėta šovinistinė carizmo politika, neišvengta metodologinių stereotipų, susijusių su klasiniu požiūriu į visuomenės reiškinius. Tačiau neginčytinas monografijos nuopelnas tai, jog autoriai atskleidė naujųjų laikų lietuvių tautos formavimosi ypatybes. Tai padėjo išryškinti na-

cionalinio judėjimo demokratinę kryptį, kuri suvaidino lemiamą vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybę.

Naujas požiūris į Lietuvos padėtį Rusijos imperijoje ir su tuo susijusios problemos pateiktos R. Vėbros straipsnyje³. Jame pirmą kartą tėvyninėje istoriografijoje atskleistas carizmo nacionalinės politikos pobūdis ir jos ideologiniai motyvai. Apibūdindamas Lietuvos teisinį statusą, autorius jį vertina kaip Rusijos imperijos vidinę koloniją ir daro išvadą, kad Lietuvoje vyko ne tik tautinio, bet ir kolonijinio išsivaidavimo sąjūdis. Tokia tezė atveria iš esmės naują tyrimo kryptį Lietuvos valstybės kūrimo problematikoje.

Neeilinis įvykis istorijos moksle tiriant nacionalinį klausimą buvo ir R. Vėbros monografija "Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai" (1990 m.). Nors pagrindinis autoriaus tikslas – atskleisti lietuvių visuomenės socialinės struktūros pakitimus, veikalas neatsiejamas nuo Lietuvos politinės istorijos. Jame nagrinėjami klausimai, kurie politinės istorijos moksle mažai tyrinėti. Ypač didelis dėmesys skirtas Lietuvos politinio savarankiškumo idėjos subrendimo ir plėtotės analizei. R. Vėbra parodė, jog Lietuvos politinio savarankiškumo idėja atsirado dar XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais. Svarbu tai, kad šalia uni-jinės (su Lenkija) krypties atsirado antiunijinė – savarankiškos valstybės – kryptis, kurios skelbėjas visų pirma buvo S. Daukantas⁴. Ši kryptis amžiaus pabaigoje pasidarė vyraujanti ir parengė teorines prielaidas tautinio atgimimo politinei programai ir būdams jai realizuoti.

Plačiau pradėjus tirti nacionalinį išsivaduojamąjį judėjimą socialinių interesų ir klasių kovos analizę imta sieti su lietuvių tautos politiniu savarankiškumu ir tuo pagrindu formuluoti naują požiūrį į juos. Labai svarbi išvada Lietuvos valstybės kūrimui suvokti padaryta V. Merkio, kuris teigia, jog nacionalinio išsivaidavimo judėjimas užgožė klasinius prieštaravimus tautoje, taip pat ir proletarinį judėjimą⁵. Taigi Lietuvos istorijos moksle suformuluotas naujas, skirtingas nuo vyraujančio tarybinėje istoriografijoje, komunistinio judėjimo vertinimas, atsisakyta nuo absoliutinio klasinių, socialinių prieštaravimų visuomenėje, ignoruojant vienijantį tautą veiksnį – valstybę.

Lietuvos valstybės atkūrimo po I-ojo pasaulinio karo problemoje visada glaudžiai pynėsi istoriniai, ideologiniai, politiniai vertinimai. Pati įvykių analizė rėmėsi V. Niunkos pranešime (1948 m.) suformuluota vertinimo koncepcija⁶. Ji priešpastatė tariamai deklaratyvų Nepriklausomos Lietuvos paskelbimą Vasario 16 d. aktu ir Lietuvos Sovietų socialistinės respublikos paskelbimą. Kategoriškai paneigiant valstybingumo atkūrimą 1918.02.16⁷, tuo pačiu tvirtinta, jog Sovietų valdžios paskelbimas – tai buvo Lietuvos valstybingumo atkūrimas nauju, socialistiniu pagrindu.

Istoriniuose tyrimuose atsisakius vertinimo kategoriškumo, pripažinta, kad "Lietuvoje, kaip ir daugelyje tuo metu atsikuriančių valstybių, veikė dvi ryškiausios politinės jėgos: buržuazinės visuomenės politiniai veikėjai, dažnai įtakingos, autoritetingos asmenybės ir komunistai"⁸. Tačiau jų požiūriai į lietuvių tautos valstybingumo atkūrimą buvo neadekvatūs.

Šių dviejų priešingų srovių veikla atkuriant Lietuvos valstybę tapo viena svarbiausių istorinių tyrimų problemų. Lietuvos TSR istorikų darbuose suformuluota išvada apie Lietuvos Tarybos išdavikišką veiklą, jos atstovavimą tik buržuazijai, remiasi jos 1917.12.11 pareiškimu, politine Tarybos veikla po 1918.02.16 orientuota į Vokietiją, teigimu, kad po Nepriklausomybės akto paskelbimo Lietuvos politiniame gyvenime niekas nepasikeitė⁹. Silpnoji šios išvados vieta ta, kad abu Tarybos dokumentai anlizuoti kaip galutinis politikos tikslas, o ne kaip priemonė strateginiam tikslui (nepriklausomybei) pasiekti. Naujausiuose tyrimuose atsisakyta tokio siauro vertinimo.

A. Eidintas¹⁰ gerokai išplėtė šaltinių bazę, panaudojo svarbius to meto dokumentus ir įrodė, kad lietuvių politiškai, neturėdami didelio pasirinkimo, suvokdami sunkią realybę, buvo priversti laikytis provokiško kurso, kad pasiektų užsibrėžtą tikslą: likviduoti 1795 m. Lietuvai primestą Rusijos suverenitetą. Tačiau glaudūs politiniai valstybiniai ryšiai su Vokietija taip pat neįėjo į Tarybos strateginius siekius, todėl dėsningas buvo 1918 m. Vasario 16 d. aktas, skelbiant Lietuvą savarankišką valstybę.

Teiginys, kad po Akto paskelbimo Lietuvos politinė padėtis nepasikeitė, todėl jis neturi reikšmės, taip pat buvo

paneigtas tyrinėtojų. Z. Petrauskas, įvertindamas šį aktą teisiniu požiūriu, mano, kad "jį tikslingiausia būtų vadinti Nepriklausomybės aktu, o ne valstybės atkūrimo aktu (...)"¹¹. Žinia, kad nepriklausomybės deklaracija ir valstybės Steigiamasis aktas nėra tapatūs dalykai¹¹. Valstybės kūrimas – tai ilgas procesas, kurio rezultatai matyti tik po kelių ar keliolikos metų, tačiau tai nemažina politinės svarbos ir istorinės reikšmės dokumento, skelbiančio šį tikslą. Todėl visiškai teisėtai, remiantis istorikų tyrimų išvadomis, atstatyta istorinė tiesa, paskelbiant vasario 16 d. valstybine švente.

Pirmu žingsniu, vaduojantis nuo stereotipų apie Lietuvos sovietinį valstybingumą 1918–1919 m., tapo teisininko Z. Petrausko monografija "Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas 1918–1919 m." Knygoje Sovietų valdžios paskelbimas Lietuvoje vertinamas kaip RKP(b) inspiruotas revoliucinis judėjimas, revoliucijos eksportas, neatitinkąs RKP(b) deklaruoto laisvo tautų apsisprendimo principo. Lietuvos Sovietų Respublikos teisinis statusas apibūdinamas kaip "nominaliai savarankiška respublika" su aiškia tendencija jungtis su RTFSR¹². Toks vertinimas neatitiko socialistinės revoliucijos Lietuvoje 1918–1919 m. koncepcijos, vyravusios sovietinio likotarpio darbuose, kurioje pabrėžiama, kad V. Kapsuko vyriausybė buvo nacionalinių interesų reiškėja ir savarankiškos valstybės kūrėja. Nors ir paremta gausia istorine medžiaga, ši monografija – visų pirma teisinio pobūdžio darbas, todėl istorikams kilo kai kurių abejonių ar net priešingų minčių. "Lietuvos ryto" puslapiuose įvyko diskusija tarp autoriaus ir istoriko L. Truskos¹³. Tai dar labiau išryškino šios problemos gilių studijų, pirmiausia istorinių, būtinybę.

Kaip tik istorikai turėjo išaiškinti, kodėl paskelbta Lietuvos Sovietinė respublika nesiekė valstybinės nepriklausomybės. Svarbus dokumentas buvo G. Surgailio paskelbtas Lietuvos Laikinosios revoliucinės darbininkų ir vargingųjų valstiečių vyriausybės Manifesto originalas, kur yra vietų, pataisytų arba išbraukų Maskvoje Tautybių Liaudies komisariate, tarp jų ir šūkis: "Tegyvvuoja Rusijos Tarybų socialistinė Respublika, susijungusi su Tarybų Lietuva"¹⁴. Todėl laikyti, kad paskelbus Sovietų valdžią Lietuvoje V. Kapsuko vyriausybė atkūrė valstybingumą tarybine forma, nėra pagrindo,

nes, anot L. Truskos "Klaidinga (...) teorinė nuostata skaidyti valstybingumą į buržuazinį ir sovietinį. Valstybingumas, kaip humanizmas ar demokratija, yra nedalomas. Arba tauta valstybingumą turi, arba jo neturi"¹⁵.

R. Žepkaitės, A. Eidinto¹⁶ ir kitų istorikų tyrimai parodė, jog Tarybų valdžios paskelbimas – tai bandymas realizuoti pasaulinės socialistinės revoliucijos idėją. Lietuvos komunistai 1918–1919 m. neturėjo savarankiškos nacionalinio valstybingumo koncepcijos, nes, remiantis pasaulinės revoliucijos nuostata, klasiniu visuomeninio gyvenimo vertinimu, valstybingumas nebuvo traktuojamas kaip savarankiška vertybė. Todėl tarp LKP ir pagrindinės tautos dalies, kuri realizavo savo siekius sukurdamą Lietuvos Respubliką, atsirado nesutarimai, galų gale sukėlę pilietinį karą ir likvidavę sovietų valdžią.

Lietuvių tautos pastangomis atkurta valstybė egzistavo iki 1940 metų. Tų metų politinių įvykių analizė ir jų vertinimas buvo ne tiek istorinė, kiek politinė ideologinė problema. Todėl nuo pirmųjų sovietų valdžios metų tai buvo prioritetinė tyrimų sritis, gausybė monografių, vadovėlių, populiarių leidinių¹⁷, įteigiančių socialistinės revoliucijos pergalę, liaudies valios pasireiškimą Lietuvoje 1940 m. Istorikams ir visiems, nors kiek plačiau susipažinusiems su tų įvykių dokumentais, liudininkų pasakojimais ir akiai nesilaikantiems klasinio požiūrio į tautos istoriją, be abejo, tokia jų interpretacija nebuvo įtikinama. Kita vertus, įvykių analizė išeivijos istoriografijoje nuo pat valstybingumo praradimo buvo įvardijama kaip prievartos panaudojimas prieš nepriklausomą valstybę ir krašto okupacija.

Tačiau atvirai apie tai pasakyti išdrįsta tik 1988 m. vasarą, kai Sąjūdžio pakviesta visuomenė per keletą savaikių ne tik pati politizavosi, bet ir pakeitė politinę atmosferą respublikoje. Pirmasis "nusistovėjusias tiesas" ryžosi griauti K. Strumskis¹⁸, iškėlęs tokius klausimus:

1. Kaip pasiekta, kad tokiomis sudėtingomis istorinėmis aplinkybėmis, kai daugelis nespėjo susigaudyti, kas vyksta Lietuvoje (net laikraščiai nerašė apie socialistinę revoliuciją), buvo pasiekta, kad už LKP vadovaujamos Lietuvos darbo liaudies sąjungos kandidatus balsavo 99.19 proc. rinkėjų, o iš viso rinkimuose dalyvavo net 95.5 proc. rinkėjų? Šis

klausimas nebuvo retorinis ar siaurai statistinis. Jei šie skaičiai neteisingi, tai Liaudies Seimo išrinkimas ir jo sprendimai – neteisėti.

2. Ar SSRS galėjo vykdyti diametraliai priešingą vidaus ir užsienio politiką? Jei vidaus politikoje stalinizmas visiškai įsigalėjo II-jo pasaulinio karo pradžioje, tai negi jis nepersismelkė ir į SSRS santykius su kitomis šalimis?

3. Kodėl reikėjo daug vėliau (apie 1948 m. – aut. past.) sukurti mitą apie 1939–1940 m. revoliucinę situaciją ir socialistinę revoliuciją? Juk įvykių dienomis tiesiai buvo kalbama apie Raudonąją Armiją išvadotoją: "Didžioji Tarybų šalis, jos didvyriška darbininkų ir valstiečių Raudonoji Armija atnešė mūsų liaudžiai laisvę ir laimę. Tik Tarybų Sąjungos dėka mes dabar galime rinkti laisvą, demokratinę Seimą ir patys nuspręsti likimą"¹⁹.

4. Net ir įvykus socialinės–politinės santvarkos pasikeitimui, ar iš tiesų Lietuva turėjo tik du alternatyvinius kelius: arba su SSRS, arba su hitlerine Vokietija? O gal ji, kaip ir kitos Pabaltijo valstybės, galėjo egzistuoti savarankiškai? Taigi straipsnyje buvo pasiūlyta diskusija apie šiandieninės Lietuvos politinio statuso teisėtumą.

Pirmasis į diskusiją įsitraukė M. Burokevičius²⁰. Bandydamas paneigti Stalino užsienio politikos tikslų realizavimą Lietuvoje 1940 m., jis gyvė tradicinę sovietinėje literatūroje revoliucinės situacijos Lietuvoje koncepciją, kiekvieną V. Lenino nurodytą jos požymį iliustruodamas pavyzdžiais, žinoma, iš ankstesnių darbų. Tuo remdamasis autorius teigė, kad visiškai revoliucinė situacija Lietuvoje buvo subrendusi 1940 metų pirmoje pusėje, revoliucijoje politinis vadovavimas priklausė LKP, Lietuvos Liaudies vyriausybė 1940.06.17 buvo sudaryta remiantis galiojančia Konstitucija. M. Burokevičius 1940 m. įvykiams Lietuvoje suteikė tarptautinę reikšmę, nurodydamas, kad "tai pirmoji socialistinė revoliucija antrajame bendrosios kapitalistinės krizės etape"²¹.

Kaip matyti, jau diskusijos pradžioje išryškėjo dvi koncepcijos, kurioms paneigti ar patvirtinti svarbiausios buvo šios problemos: 1. Ar buvo revoliucinė situacija, t.y. vidinės sąlygos, radikaliems veiksams Lietuvoje? 2. Kokį paveikį įvykiams darė SSRS stalininė užsienio politikos koncepcija, siekis susigrąžinti buvusios Rusijos imperijos teritorijas, taip

pat ir Lietuvą? 3. Koks SSRS vaidmuo likviduojant Lietuvos savarankiškos valstybės statusą?

Atsakant į pirmą klausimą, G. Rudis²² pateikė ekonominės padėties analizę, iš kurios matyti, kad 1939–1940 m. valstybės biudžeto balansas buvo teigiamas, litas – viena stipriausių valiutų pasaulyje. Ir nors nuo 1939 m. rugsėjo mėn. Lietuvoje (kaip ir kitose šalyse) ėmė kilti kainos, tačiau ir darbo užmokestis padidintas 5–15 proc., o 1940 m. pradžioje – dar 10–15 proc. Kaip žinoma, vienas svarbiausių revoliucinės situacijos požymių yra gerokai išaugęs liaudies aktyvumas. Bet ir jis tolygiai silpnėjo nuo 1936 m. Tais metais įvyko 91 streikas, 1937 – 63, 1938 – 58, 1939 – 22, 1940 (iki 06.15) – 15. Šie duomenys nėra nauji, jie skelbti LKP apybraižų II t. priede.

Dažnai kiekybiniai rodikliai, statistiniai duomenys naudojami kaip vienintelis argumentas teiginiams patvirtinti. Kiek kitoki požiūrį į jų panaudojimą išsakė G. Vaskėla²³, pabrėždamas, kad jų svarbos negalima absoliutinti ir kad statistinių rodiklių prasmė visiškai atsiskleidžia tik kompleksškai juos analizuojant. Pasiremiant prieškario Lietuvos ekonomikos analize, atlikta Kembridžio universiteto prof. K. Klarko straipsnyje, teigiama, kad net už vidutinį darbininko atlyginimą (t.y. 98.74 lt.) Lietuvoje galima buvo pragyventi, o tarnautojo atlyginimas buvo kelis kartus didesnis. Todėl kalbėti apie ekonominę krizę, liaudies masių nuskrudimą ir tuo pagrindu susidariusią revoliucinę situaciją nėra pamato.

Įrodžius vidinių sąlygų nebuvimą (ar bent jų nepakankamumą) visuomeniniams politiniams pertvarkymams, iškilo išorinės įtakos Lietuvai klausimas. Tai, kad įvykiams krašte tiesioginę reikšmę turėjo SSRS–Vokietijos 1939 m. rugpjūčio 23 d. nepuolimo sutartis ir slaptieji protokolai, niekada nekėlė abejonių istorikams. Problemą sudarė jų vertinimas ir interpretavimas. Sovietų istorikai sutartis aiškino kaip siekimą atitolinti karą nuo SSRS, o slaptuosius protokolus, seniai paskelbtus užsienyje, neigė. Mokslininkai, siekiantys iš tikro atskleisti istorinę tiesą, šiam paktui skyrė esminį vaidmenį. R. Žepkaitė²⁴ dar 1988 m. rugpjūčio mėn. teigė, kad nors sovietinė vyriausybė nepripažįsta minėtų protokolų tekstų, spausdintų užsienyje, tačiau dokumentai Lietuvos

SSR Centriniam valstybiniam archyve, taip pat pokario metais išleisti žemėlapiai²⁵ neprieštarauja protokolams, o tik juos patvirtina.

Visa istorinė įvykių eiga, paremta dokumentine medžiaga, leidžia teigti, kad 1939 m. 08.23 ir 09.28 – Vokietijos sutartys leido pasirašyti Tarybų labai reikalingas savitarpio pagalbos sutartis su Estija (09.28), Latvija (10.05), Lietuva (10.10). Šios sutartys sustiprino Sovietų Sąjungos vakarines sienas, iš esmės pakeitė Pabaltijų šalių užsienio politiką, susiejo jas su Sovietų Sąjunga. Šie įvykiai turėjo lemtingą reikšmę Pabaltijo, taigi ir Lietuvos, valstybingumo likvidavimui.

Nelaukiant šių protokolų autentiškumo pripažinimo iš SSRS, H. Šadžius straipsnyje "1939 metais, rugpjūčio 23 d." paskelbė jų tekstą²⁶, straipsnyje "1939–ieji: sutartys, lėmusios Pabaltijo likimą"²⁷ paskelbė 1940.09.29 "Pravdoje" išspausdintą "SSRS–Vokietijos draugystės ir bendros sienos nustatymo sutarties žemėlapi", kuris aiškiai rodė, kad Lietuva iš Vokietijos perėjo į SSRS įtakos sferą. Pagrindžiant koncepciją apie lemiamą išorinių jėgų poveikį likviduojant Lietuvos valstybę, turėjo V. Kancevičiaus ir L. Truskos sudaryta 1939–1940 m. politinių įvykių kronika²⁸.

Lietuvos istorikai, remdamiesi neginčijamais faktais, įrodinėja, kad nepriklausomos Lietuvos valstybinis statusas buvo derybų objektas 1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS – Vokietijos derybose ir galutinai perėjo į SSRS įtakos sferą 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartimi, SSRS, tik gavusi sutikimą iš Vokietijos savo aneksionistinei politikai Lietuvoje, ėmėsi jos įgyvendinimo, sudarydama konstitucinio teisėtumo regimybę.

Naujai įvertinti susitarimai tarp SSRS ir Vokietijos šią istorinę problemą glaudžiai susiejo su politika. Reikėjo pasiekti, kad pati susitarimų iniciatorė pripažintų jų neteisėtumą. SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas, spaudžiant Lietuvos atstovams, kurie rėmėsi neginčijamais istoriniais įrodymais, 1989 m. birželio 1 d. turėjo priimti nutarimą sudaryti komisiją dėl SSRS ir Vokietijos nepuolimo sutarties bei slaptojo papildomo protokolo prie pakto teisinio įvertinimo. Šios komisijos išvadų pagrindu SSRS įstatymų leidžiamoji valdžia pripažino, kad slaptieji protokolai buvo neteisėti.

Taip istorinės tiesos atkūrimas padėjo spręsti ir politinius klausimus.

Po tokių išvadų nekyla abejonių dėl prievartinių SSRS veiksmų 1940 metų vasarą Lietuvoje. Kaip žinoma, aktyvūs SSRS veiksmai prasidėjo po 1940.06.14 notos Lietuvai. Jos būtinumą ir teisėtumą stalininė sovietų vyriausybė motyvavo dviem pagrindinėmis priežastimis: pirma, Lietuva su kitomis Pabaltijo šalimis organizavo karinę sąjungą prieš SSRS; antra, Lietuva organizavo provokacijas prieš Raudonąją Armiją, grobė kareivius, nešilaikė susitarimų. Paneigiant šių kaltinimų pagrįstumą, V. Žalys, remdamasis Lietuvos kariuomenės štabo dokumentais, A. Smetonos, S. Raštikio, J. Urbšio politiniais pareiškimais, tvirtina, kad Lietuva iki pat 1940 m. birželio mėn. vidurio siūlė išsaugoti kuo didesnę neutralitetą. Bendradarbiavimas tarp Lietuvos, Latvijos, Estijos karinėje sutartyje pasireiškė tarpusavio vizitais, karininkų stažuotėmis ir pan.²⁹, todėl kalbėti apie karinę sąjungą, sudarytą 1939 m. rugsėjo mėn. ir nukreiptą prieš SSRS, nėra pagrindo.

Tai kuo remiantis keletą dešimtmečių buvo tvirtinama apie Pabaltijo valstybių grėsmę SSRS? Vieninteliai dokumentai, kuriais remiantis tai įrodinėta, yra Latvijos URM Pabaltijo skyriaus vedėjo Maseno laišką Latvijos pasiuntinybėms užsienyje ir 1940.01.05 Latvijos užsienio reikalų ministro V. Miunterio laiškas generolui J. Baluodžiui. Šiuos dokumentus pirmas panaudojo latvių istorikas V. Sypuolis, vėliau jo interpretaciją perėmė kiti sovietų istorikai, teigdami karinės sąjungos sudarymą³⁰. Tuo pačiu istorikai akivaizdžiai vykdė valstybinį užsakymą – pateisinti agresyvią SSRS stalininę užsienio politiką.

Siekiant objektyviai ir išsamiai tirti sutarties su SSRS laikymąsi, reikėtų ištirti ne tik Lietuvos archyvus, bet ir SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato, Gynybos ministerijos, Saugumo komiteto archyvus. Tačiau netgi tie dokumentai, kuriais disponuoja istorikai, G. Rudžiui leido paneigti nusistovėjusią istoriografinę nuomonę ir padaryti išvadą, kad incidentai su raudonarmiečiais dažnai įvykdavo dėl jų pačių nedrausmingumo, bandymo palikti karinius dalinius. Taip pat negalima tvirtai teigti, kad raudonarmiečių "grobimas" buvo Stalino pavaldinių iš anksto surežisuota akcija,

bet, be abejo, ja buvo sąmoningai pasinaudota, siekiant pakeisti politinį režimą Lietuvoje³¹. Apskritai SSRS vyriausybės 1940 metų birželio 14 d. ultimatumą ir po jo įvykdytus sovietinės vyriausybės veiksmus istorikai vertina kaip agresijos aktą, nes dar 1933 m. pati Sovietų Sąjunga pasirašė su Lietuva konvenciją dėl agresijos sąvokos apibrėžimo. Ja buvo nustatyta, kad įsibrovimo ginkluotomis pajėgomis į kitos valstybės teritoriją negalima pateisinti "jokiu politinio, karinio, ekonominio arba kokio nors kito pobūdžio samprotavimais"³². Antra vertus, reikia pažymėti, kad net jei Lietuva ir būtų nesilaikiusi šios sutarties, tai vis tiek nota neatitiko tarptautinės teisės normų, nes užsienio politikos problemas sprendė siekdama pakeisti suverenios valstybės vidaus politiką sau palankiu būdu, reikalaujant perduoti teismui oficialius valdžios atstovus, sudaryti naują vyriausybę.

Tokios "socialistinės revoliucijos" Lietuvoje baigiamasis etapas buvo rinkimai į Liaudies seimą ir "įstojimas" į SSRS. Šis aktas jau de jure panaikino Lietuvos valstybę. Kaip jie buvo organizuoti, kokios politinės jėgos vadovavo "taikiai revoliucijai"? Kadangi ilgą laiką istoriniai tyrimai buvo suprantami kaip iliustracijų ieškojimas marksizmo-leninizmo teiginiams, tai ir 1940 m. įvykiuose Lietuvos komunistų partija buvo vaizduojama kaip vadovaujanti revoliucijos jėga, t.y. atliko subjektyvaus veiksnio vaidmenį.

"Lietuvos Komunistų partijos apybraižų" II tomo VII skyriuje, pavadintame "Lietuvos Komunistų partijos kova už fašistų diktatūros nuvertimą. Socialistinės revoliucijos pradžia (1939 m. rugsėjis – 1940 m. birželis)" teigiama, kad politinei raidai po birželio 15 d. vadovavo LKP, palaikoma plačiųjų liaudies masių, ji formavo ir naują vyriausybę³³. Šis vienas kertinių socialistinės revoliucijos Lietuvoje koncepcijos teiginių paneigtas pastarųjų metų istorikų darbuose. LKP nevaidino svarbesnio vaidmens birželio įvykiuose. Atvirkščiai, kai SSRS pradėjo realizuoti savo strateginius planus ir politinius interesus Lietuvoje, komunistų partija iki birželio 25 d. nebuvo legalizuota ir tuo faktiškai izoliuota nuo oficialios veiklos³⁴. Ir legalizavus kompartiją, V. Dekanozovas, turintis ypatingus SSRS vyriausybės įgaliojimus ir praktiškai organizavęs liaudies vyriausybės veiklą, Seimo rinkimus, nesiskaitė su LKP kaip savarankiška kominterno sekcija, ėmė

kontroliuoti jos politinę partinę veiklą. Taigi Lietuvos komunistų partija buvo panaudota kaip įrankis politinei dezinformacijai ir dezorientacijai, klasingoms politinėms kombinacijoms³⁵. Kita vertus, kai 1940 m. spalio 8 d. VKP(b) CK Politinio biuro nutarimu Lietuvos KP buvo įtraukta į VKP(b) sudėtį net be formalaus LKP(b) sutikimo, ji patyrė visus to meto stalinistinės prievartos politikos smūgius: griežtą, netgi žiaurų gretų valymą, būtinumą akiai vykdyti Maskvos politiką ir t.t.³⁶.

Lietuvos istorikai, paneigę socialistinės revoliucijos Lietuvoje 1940 m. vyksmą liaudies masių revoliucinių veiksmų pagalba, atskleidė tikrąjį Lietuvos "įstojimo" į SSRS mechanizmą. Maskvos scenarijų rodo ir tai, kad visų trijų Pabaltijo valstybių inkorporavimas į SSRS vyko sinchroniškai (beje, kaip ir socialistinės revoliucijos). Rinkimai buvo paskelbti vienu metu: liepos 6 d., o liepos 21 d. susirinko naujai išrinkti parlamentai, priėmę lemiamus sprendimus. Istorikų ir teisininkų nuomone, šie rinkimai ir seimo nutarimai neteisėti dėl keletos priežasčių. Pirma, rinkimų rezultatai buvo suklastoti, buvo organizuotas spaudimas piliečiams dalyvauti rinkimuose. Antra. Lietuvos darbo liaudies Sąjunga, už kurios kandidatus reikėjo balsuoti, nes kitų nebuvo, apgavo rinkėjus. Jos rinkiminė platforma buvo patraukli daugeliui gyventojų, nes žadėjo panaikinti valstybės skolas, aprūpinti visus žemę, padidinti darbininkų darbo užmokestį, socialines garantijas, suteikti demokratines teises ir laisves. Tačiau ji nė žodžiu neužsiminė apie Lietuvos prijungimą prie SSRS, iškelmda tik draugiškų santykių su SSRS plėtojimo svarbą. Taigi Lietuvos žmonės nesuteikė mandato likviduoti Lietuvos valstybę išrinktiems Seimo deputatams. Trečia, Liaudies Seimo nutarimas "Dėl Lietuvos TSR įstojimo į TSRS" priimtas paskubomis, pasisakius tik 6 Seimo nariams³⁷. Šis nutarimas likvidavo Lietuvą kaip suverenią valstybę. Taigi 1940 m. revoliucija nebuvo subrandinta vidinių sąlygų ir Lietuva savo noru neįstojo į SSRS. Lemiamą vaidmenį čia suvaidino išoriniai veiksniai. Kaip pavadinti SSRS veiksmus Lietuvos valstybės atžvilgiu? Vienas pirmųjų ši klausimą pabandė atsakyti V. Kancevičius³⁸. Detaliai atskleidęs aneksijos ir okupacijos sąvokas, jis teigia, kad Lietuvoje Stalinas įgyvendino aneksinės politikos mechanizmą, nes aneksija paprastai vadi-

nama karine jėga vienos valstybės teritorijos prijungimą prie kitos valstybės. Aneksijos padarinys yra aneksuotos valstybės gyventojų pavertimas aneksuojančios valstybės piliečiais, aneksuotos valstybės suvereniteto panaikinimas arba apribojimas. G. Rudis³⁹ pritarė tokiai nuomonei, turėdamas galvoje galutinį rezultatą, tačiau Raudonosios Armijos išgyviavimą į Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. laikė okupacija. Šiai problemai giliau ištirti dar bus skirti istorikų, tarptautinės teisės specialistų ir politologų darbai. Bet jau šia-dien ne tik visuomenėje, bet ir politinėje lektūroje Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos dokumentuose labiau naudojamas okupacijos terminas, nors, atrodo, kad anekcija labiau pamatuotas įvardinimas.

Tautinio atgimimo laikotarpiu pasirodė moksliniai darbai, leidžią parengti išsamias kompleksines studijas iš Lietuvos politinės istorijos, kuriose ypatingą vietą užima valstybingumo raidos problema. Jos turėtų ne tik teorinę mokslinę, bet ir praktinę reikšmę, sprendžiant valstybės tęstinumo problemą.

Politinės istorijos
katedra

Įteikta
1991 m. sausio mėn.

ŠALTINIAI IR LITERŪRA:

- 1 Žr.: Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža. V., 1971. T. 4. P. 28., Šarmaitis R. Nacionalinio išsivadavimo judėjimas Lietuvoje // Komunistas. 1983. Nr. 9. P. 47–56 ir kt.
- 2 Knyga išleista 1987 m., taigi neįeina į nagrinėjamą laikotarpį, bet jos svarba nulėmė šio veikalo aptarimą straipsnyje.
- 3 Vėbra R. Lietuva carizmo naguose // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. K., 1990. P. 7–14.
- 4 Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. V., 1990. P. 237.
- 5 Merkys V. Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas // Mintys apie Lietuvos Komunistų partijos kelią. V., 1989. P. 7.
- 6 Tiesa. 1948. Gruodžio 16.
- 7 Žiugžda R. Tomis dienomis prieš septyniasdešimt metų // Tiesa. 1988. Sausio 23; Vitkauskas P. Lietuvos Socialistinė Respublika 1918–1919. V., 1988; Lietuvos Komunistų partijos apybraiža. V., 1971. T. 1 ir kt.
- 8 Žepkaitė R. Revoliucinės liepsnos blykstelėjimas // Vakarinės naujienos. 1988. Gruodžio 15.
- 9 Vitkauskas P. "Šinomi prašo pripažinti ..." Lietuvos buržuazijos kelias į valdžią // Švytuys. 1988. Nr. 1 4

- 10 Eidintas A. Nepriklausomybės taktika // Mokslas ir gyvenimas. 1990. Nr. 1. P. 4.
- 11 Petrauskas Z. Pjautuvai ir kūjis ar Lietuvos vytiš // Lietuvos rytas. 1990. Vasario 24.
- 12 Petrauskas Z. Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas 1918–1919 m. V., 1988. P. 38.
- 13 Truska L. 1918–1919–ieji: Kas atkūrė Lietuvos valstybę // Lietuvos rytas. 1990. Vasario 15.; Petrauskas Z. Pjautuvai ir kūjis ar Lietuvos vytiš // Lietuvos rytas. 1990. Vasario 24.
- 14 Surgailis G. O buvo taip // Vakarinės naujienos. 1988. Gruodžio 16.
- 15 Truska L. 1918–1919–ieji: Kas atkūrė Lietuvos valstybę? // Lietuvos rytas. 1990. Vasario 15.
- 16 Žepkaitė R. Apie pasaulinę revoliuciją // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. K., 1990. P. 35–38; Eidintas A. Pasaulinė revoliucija ir Lietuva // Mintys apie Lietuvos ... P. 41–54.
- 17 Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraiža. 1920–1940. V., 1978. T. 2; Lietuvos TSR istorija. V., 1975. T. 4; Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940–1941 metais. V., 1965 ir kt.
- 18 Strumskis K. "Posūkis" // Vakarinės naujienos. 1988. Rugpjūčio 3.
- 19 Lietuvos aidas. 1940. Liepos 6.
- 20 Burokevičius M. Artėjimas tiesos link // Komjaunimo tiesa. 1988. Rugpjūčio 12.
- 21 Ten pat.
- 22 Rudis G. 1940 metų vasara. Versijos ir dokumentai. Istoriko komentaras // Vakarinės naujienos. 1988. Rugsejo 9.
- 23 Vaskela G. Apie tarpukario Lietuvą // Literatūra ir menas. 1989. Vasario 4.
- 24 Žepkaitė R. Europa gyveno paskutines taikos dienas // Naujas požiūris į Lietuvos istoriją. K. 1989. P. 115.
- 25 Žr.: Atlas historyczny swiata. Warszawa, 1974.
- 26 Šadžius H. 1939 metai, rugpjūčio 23 d. // Naujas požiūris į Lietuvos istoriją. P. 118–126.
- 27 Ten pat. P. 118–126.
- 28 Kancevičius V., Truska L. Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose. V., 1990.
- 29 Žalys V. Ar rengėsi kariauti su TSRS Pabaltijo valstybės // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. K., 1990. P. 60–67.
- 30 Ten pat. P. 67.
- 31 Rudis G. Ar Lietuvoje buvo grobiami raudonarmiečiai? // Ten pat. P. 67–76.
- 32 Cit. pagal: Rudis G. Kaip mes "įstojome" // Ten pat. P. 95.
- 33 Lietuvos Komunistų partijos apybraiža. T. 2. P. 593–595.
- 34 Kancevičius V. KP savarankiškumas. Tikrovė ar fikcija // Mintys apie Lietuvos Komunistų partijos kelią. P. 47.
- 35 Ten pat.
- 36 Kašauskienė V. Susiliejimasis su "kalavijuočių partija" // Politika. 1990. Nr. 11. P. 14.
- 37 Eidintas A. Paktai ir faktai // Gimtasis kraštas. 1989. Birželio 29 – liepos 5.
- 38 Kancevičius V. Aneksija ar okupacija // XX amžius: Lietuvos valstybingumo problemos. P. 97–101.
- 39 Ten pat. P. 96.